

ՀՄԽՀ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԸ 1921Թ.
ԽՈՐՀՐԴԱ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ
(Մոսկվայի և Կարսի կոնֆերանսները)

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Կ. Հ.

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Խորհրդային Ռուսաստանի և խորհրդային իշխանությունների նկատմամբ հայ ժողովրդի վստահության հարցը կապված էր ՀՄԽՀ սահմանների հարցի արդարացի լուծման հետ: Հեղափոխական պատմաբան Բ. Բորյանն իրավացիորեն և դիպուկ նկատում է. «Խորհրդային Հայաստանը, առավել քան մյուս ազգային խորհրդային հանրապետությունները, շահագրգռված էր Խորհրդային Ռուսաստանի ճիշտ քաղաքականության անցկացման մեջ Արևելքում, որովհետև մեծ տերությունների արևելյան քաղաքականությունը հանգեցրել էր հայ ժողովրդի կեսի բնաջնջմանը...»¹:

Հայաստանի խորհրդայնացումով տարածաշրջանում ստեղծված քաղաքական նոր իրադրությունն ստիպում էր Մոսկվային ճշգրտումներ մտցնել խորհրդային արևելյան քաղաքականության մեջ: 1920 թ. դեկտեմբերի 3-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրո ուղղված զեկուցագրում ՌՄՖԽՀ կառավարության արտգործոց Գեորգի Չիչերինը նշում է. «Եթե մենք դիվանագիտական աջակցություն ցույց չտանք Խորհրդային Հայաստանին, ապա դա ամենուրեք կհիասթափեցնի խորհրդային իշխանության կողմնակիցներին»: Չիչերինը անհրաժեշտ է համարում «չափավորել թուրքերի պահանջները Հայաստանի նկատմամբ» և շարունակել պնդել Արևմտահայաստանի որոշ մասի անկախության համար: Սակայն նա նաև շեշտում է, որ «դա չպետք է փորձաքար հանդիսանա թուրքերի հետ մեր բարեկամական հարաբերությունների համար»²:

Գ. Չիչերինի զեկուցագիրը քննարկվում է Կենտկոմի քաղբյուրոյի դեկտեմբերի 4-ի նիստում: Զեկուցագրի հիման վրա մշակված և Բ. Ստալինի առաջարկած «Թուրքական հարցի մասին» բանաձևի նախագծի վերաբերյալ լրացման մեջ առկա է Վ. Լենինի հետևյալ մակագրությունը. «Չհավատաք քեմալականներին, նրանց զենք չտրամադրեք, բոլոր ջանքերն ուղղեք թուրքերի շրջանում խորհրդային ազդեցության անցկացնելու, ամուր հիմքերի վրա հիմնված և սեփական ուժերով հաղթանակի հասնելու ունակ խորհրդային կուսակցություն ստեղծելուն»³:

Այսպիսով, Թուրքիան և «ամբողջ Արևելքը» խորհրդայնացնելու բոլշևիկյան ծրագրերը դեռևս շարունակում էին օրակարգում մնալ, թեև դրանց մասին չէր բարձրաձայնվում:

Այդ

ծրագրերի

իրակա-

¹ **Борьян Б.** *Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, М.-Л., 1929, с. 149.*

² *Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), հավաքածու 1, գ. 7, թ. 21:*

³ **Ленин В. И.** *Неизвестные документы. 1891-1922 гг., М., 1999, с. 404.*

նացման գործում որոշակի դեր կարող էր ունենալ նաև Խորհրդային Հայաստանը: Պատահական չէ, որ արդեն 1920 թ. դեկտեմբերի 20-ին ՀՄԽՀ արտգործոցնախարարի պատասխանատու աշխատակից Մ. Պետրոսյանի զեկուցման մեջ՝ «Խորհրդային Հայաստանի Արևելքի քաղաքականության մասին», նշվում է, որ խորհրդային հռչակվելուց հետո Հայաստանը, «իբրև դաշնակից Ռուսաստանի ընկերային հեղափոխության մեծ շարժման, պիտի կատարի իր կողմից ավանգարդի դերը հետամնաց Արևելքի մեջ տարածելու համար հեղափոխական սերմերը տառապող աշխատավոր ժողովուրդների մեջ և ստեղծելու Արևելյան ազգերի մի նոր ֆեդերացիա, որը Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի հետ միասին պիտի կապվի հեղափոխական Ռուսաստանին»: Այնուհետև նշելով, որ «Հայաստանը պետք է դառնա միջնորդը Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության», Պետրոսյանը զեկուցագրի մի ամբողջ բաժին նվիրում է թուրքական թեմային: «Ինչպե՞ս ենթարկել Թուրքիան սովետիզացիայի» վերնագիրը կրող այդ բաժինը սկսվում է «Թուրքիայի մեջ բանվորագյուղացիական հեղափոխություն առաջ բերելը ամենադժվարին գործն է» հեղինակի մտքով: Պետրոսյանն այնուհետև մասնավորապես նրշում է, որ առաջին հերթին հարկավոր է Թուրքիան ողողել խորհրդային գործակալներով (գերադասելի են ռուսաստանցի և ադրբեջանցի թուրք մտավորականները), որոնք այնտեղ պետք է հիմնեն գաղտնի կազմակերպություններ և հեղափոխությունը տարածեն թուրքերի մեջ, իսկ գաղտնի կազմակերպությունների «ընդհանուր ղեկավարությունը պետք է լինի Հայաստանի մեջ»⁴:

Ահա թե ինչ դերի, ըստ Մ. Պետրոսյանի, պետք է հավակներ Խորհրդային Հայաստանը Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության համատեքստում: Սակայն ինչպես ցույց տվեցին իրադարձությունների հետագա զարգացումները, Թուրքիան խորհրդային ուղեծրում պահելու համար Հայաստանից ոչ թե դա էր պահանջվելու, այլ «տարածքային առավելագույնս զոհաբերություններ»:

Հայաստանի խորհրդայնացումով հասունացավ խորհրդա-թուրքական նոր կոնֆերանս հրավիրելու հարցը: Հայ-թուրքական սահմանի որոշման հարցը Ռուսաստանի իշխանությունները շարունակում էին կապել խորհրդաքեմալական հակաիմպերիալիստական դաշինք ստեղծելու խնդրի հետ, որը բոլշևիկների արևելյան քաղաքականության առանցքն էր: Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունների համար արդեն ակնառու էին նաև քեմալականների «երկդիմի կեցվածքը» և նրանց զավթողական քաղաքականության միտումները: Այստեղ է, որ Խորհրդային Հայաստանի դերը կարևորում էր Ռուսաստանը: 1921 թ. դեկտեմբերի 5-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրո ուղղված զեկուցագրում Գ. Չիչերինը հայտնում է. «Ես միշտ նշել եմ, որ եթե Թուրքիայի քաղաքականությունը

Կովկասում

⁴ ՀԱՍ, ֆ.114, ց. 1, գ. 16, թթ. 3-5:

վերածվի զավթողականի՝ Հայաստանը դրա դեմ պատնեշ կդառնա և կպաշտպանի մեզ»⁵:

1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին քեմալական կառավարությանն ուղղված հուշագրում ՌՄՖԽՀ կառավարությունը անհրաժեշտ է համարում նախատեսվող կոնֆերանսին Խորհրդային Հայաստանի (նաև Ադրբեջանի) ներկայացուցիչների մասնակցությունը և հավաստում, որ «Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև արգելապատնեշ լինելուց՝ Հայաստանը դարձել է բարեկամական օղակ այդ նույն երկրների միջև»⁶: Սակայն Հայաստանի նկատմամբ թուրքերի թշնամական վերաբերմունքը խորհրդայնացումից հետո չվերացավ: Քեմալականները դա հիմնավորում էին՝ մատնանշելով ՀՄԽՀ իշխանությունների մեղմ քաղաքականությունը Հ.Յ. Դաշնակցության նկատմամբ և կառավարությունում Դրոյի ներկայությունը: Քեմալականների նրման դիրքորոշումը ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի փաստացի ղեկավար Գ. Օրջոնիկիձեն անհիմն էր համարում. Զիչերինի հետ դեկտեմբերի 8-ին ունեցած հեռագրազրույցում Օրջոնիկիձեն շեշտում է, որ «թուրքերը միևնույնն է խոսելու են անվստահության մասին»: «Իմ կարծիքով, նշում է Օրջոնիկիձեն, թուրքերի իրական մտադրությունն է՝ Հայաստանը բաժանել մեր միջև»⁷:

Հայաստանի խորհրդայնացումով տարածաշրջանում ստեղծված քաղաքական նոր իրավիճակում թուրքական իշխանությունների դիրքորոշումները պարզելու նպատակով Մոսկվայի որոշմամբ Անկարա է գործուղվում դիվանագիտական նոր առաքելություն: Վերջինս կազմավորվեց ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի կողմից, անդամներ նշանակվեցին Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ներկայացուցիչներ Աբիդ Ալիմովը, Մուլեյման Նուրին, իսկ նախագահ՝ Իսմայիլ Խակկին⁸: Առաքելության կազմն իսկ հուշում է, որ նրա հավաքած տեղեկություններն օրյեկտիվ լինել չէին կարող:

1920 թ. դեկտեմբերի սկզբին դիվանագիտական առաքելությունը Ալեքսանդրապոլում հանդիպումներ է ունենում և բանակցություններ վարում հայ ժողովրդի դահիճ Կարաբեքիր փաշայի հետ: Հիմնականում նրանից ստացած տեղեկությունների հիման վրա Ի. Խակկին դեկտեմբերի կեսերին Երևանից գեկուցագիր է ուղարկում Բաքու՝ ՌԿ(Բ)Կ կովկասյան բյուրո: Դրանում Խակկին անհիմն է համարում այն լուրերը, թե իբր քեմալականները նպատակ ունեն ընդհանուր լեզու գտնել Կ. Պոլսի սուլթանական կառավարության և Անտանտի հետ: Նա շեշտում է, որ Հայաստանում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի՝ ժամանակին ներկայացրած այդ կարծիքը մոլորություն է: Խակկին նաև նշում է, որ Հայաստանի սահմանների

⁵ Архив внешней политики РФ, ф. 04, Секретариат Чичерина, оп. 39, папка 232, д. 52987, л. 66.

⁶ Документы внешней политики СССР (այսուհետև՝ ДВП СССР), т. III, М., 1959, с. 371-372.

⁷ ՀԱԱ, հավաքածու 1, գ. 2, թ. 185:

⁸ Ի. Խակկին 1920 թ. սեպտեմբերի սկզբին Բաքվում հրավիրված Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարի կողմից կազմավորված Քարոզչության և գործողության խորհրդի նախագահության անդամ էր:

հարցի լուծման վերաբերյալ վերջինիս տեսակետը (Լեզրանը հանձնախմբին առաջարկել էր թուրքերի հետ հանդիպումներում բարձրացնել Կարսը Հայաստանին թողնելու հարցը - Կ. Խ.) միանգամայն հակասում է մեր ընդհանուր նպատակին: Ջեկուցագրի վերջում Խակկին տեղեկացնում է, որ առաքելության անդամներ Ալիմովը և Նուրին ուղևորվել են Բաքու՝ կովկասյան բյուրոյին ընդարձակ զեկուցագիր ներկայացնելու համար, իսկ ինքը մնալու է Հայհեղկումի տրամադրության տակ՝ քարոզչական և կազմակերպչական աշխատանք վարելու Հայաստանի մահմեդական բնակչության շրջանում⁹:

1920 թ. դեկտեմբերի 20-ին կովկասյան բյուրո ուղղված զեկուցագրում Ալիմովը և Նուրին նշում են հետևյալ եզրահանգումների մասին. քեմալականները պատրաստ են Խորհրդային Ռուսաստանի հետ ձեռք ձեռքի տված պայքարել միջազգային իմպերիալիզմի դեմ և գերակշռող դեր ունենալ Արևելքի հեղափոխականացման գործում. Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ քեմալականների անվստահությունը կշարունակվի, քանի դեռ դաշնակների հանդեպ չի ծավալվում անողորմ պայքար. Կ. Պոլսի կառավարության, Անտանտի և քեմալականների միջև որևէ համաձայնություն չկա: Հանձնախմբի անդամները առանձնակի շեշտում են, որ Կարսի հարցի բարձրացումը կհանգեցնի անցանկալի հետևանքների¹⁰:

Այսպիսով, խորհրդային առաքելությունը հանդես եկավ քեմալականներին բոլոր միջոցներով սիրաշահելու, օգնելու և պաշտպանելու դիրքորոշմամբ: Եվ դա միանգամայն տրամաբանական էր. չէ՞ որ առաքելության բոլոր անդամները թուրքեր էին:

Ընդգծված թուրքամետ դիրքորոշում ունեւ նաև քեմալականների մոտ Ռուսաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Պ. (Բուդու) Մդիվանին: Նա ջանքեր չէր խնայում համոզելու Ռուսաստանի բոլշևիկյան իշխանություններին, որ քեմալականները և անձամբ Կարաբեքիրը խորհրդային իշխանության ամենանվիրված բարեկամներն են, նաև Անտանտի թշնամիները: Կողմնակալ և հայկական շահերի համար վնասակար տեղեկություններ հայտնելով և մոլորության մեջ գցելով Ռուսաստանի իշխանություններին՝ Մդիվանին խորհուրդ է տալիս խորհրդաթուրքական բանակցություններում չբարձրացնել Կարսի, Վանի, Մուշի և հայկական այլ տարածքների հարցը: Նշենք, որ Մդիվանին վայելում էր անձամբ Ստալինի մեծ համակրանքը և հովանավորությունը: Երբ 1920 թ. նոյեմբերի կեսերին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության առջև խնդիր ծառացավ՝ ո՞ւմ գործուղել քեմալականների մոտ, որպես Ռուսաստանի ներկայացուցիչ (առկա էին մի քանի թեկնածուներ՝ Էլիավա, Ստարկ, Մդիվանի), Ստալինը միանշանակ և վճռականորեն պաշտպանեց Մդիվանու թեկնածությունը: Մոսկվա՝ Լենինին և Չիչերինին ուղղված հեռագրում նա նշում է. «Մդիվանին ծանոթ է մեր քաղաքականությանը (Արևելքում - Կ. Խ.) այնքան, որքան Ստարկը և Էլիավան միասին վերցրած: Չի կարելի դատել Մդիվանու մասին

⁹ ՀԱՍ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 59, թ. 11:

¹⁰ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 16, թթ. 64-65:

վստահություն չներշնչող պաշտոնամուլների կասկածելի զեկույցների հիման վրա»: Վճռական բացարկ հայտնելով «վստահություն չներշնչող կոմունիստ և ոչ փորձառու քաղաքական գործիչ» Ստարկի թեկնածությանը՝ Ստալինը դիմում է շանտաժի. նա Լենինին և Չիչերինին զգուշացնում է. «Ինձ հետ Ձեր անհամաձայնության դեպքում՝ խնդրում եմ գործել առանց իմ գիտության»¹¹:

Ի տարբերություն Մոլոտովի՝ այլ էր Հայաստանում ՌՍԲԽՀ կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի վերաբերմունքը քեմալականների նկատմամբ: Ճիշտ գնահատելով Արևելքում տեղի ունեցող իրադարձությունները, քեմալական շարժման բուն էությունը՝ Լեգրանը կարծում էր, որ իրականում քեմալականները շարունակում են երիտթուրքերի զավթողական, պանթուրքական քաղաքականությունը Անդրկովկասում: 1920 թ. դեկտեմբերի 22-ին Չիչերինին ուղղված հեռագրում Լեգրանը նշում է. «Հայաստանում խորհրդային հեղաշրջումը թուրքերի քաղաքականության մեջ չառաջացրեց ոչ մի շրջադարձ Հայաստանի անկախության նկատմամբ: Նրանք պահպանում են թշնամական դիրքը... թաքցնում են իրենց սեփական անվստահությունը խորհրդային Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականության նկատմամբ: Ինձ թվում է, թե թուրքերը ձգտում են մեկուսացնել մեզ Արևելքում անմիջական գործողություններից»¹²:

Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական որոշ շրջանակներում նույնպես առկա էին հակաքեմալական տրամադրություններ: 1920 թ. դեկտեմբերի վերջին Մոսկվայում հրավիրված Համառուսաստանյան խորհուրդների 8-րդ համագումարին խորհրդակցական ձայնով մասնակցող ընդդիմության ներկայացուցիչներ մենշևիկ Ֆ. Դանը և սոցիալիստ-հեղափոխական (էսէռ) Վոլսկին պահանջեցին խզել Ռուսաստանի հարաբերությունները Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ: Նրանք իրավացիորեն պնդում էին, որ Մուստաֆա Քեմալը երկդիմի քաղաքականություն է վարում Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ: Վոլսկու առաջարկած «Արևելյան քաղաքականության վերաբերյալ սոցիալիստ-հեղափոխականների փոքրամասնության թեզիսներում» նշվում է. «Քեմալ փաշայի գլխավորած շարժումը նպաստում է թուրքական իմպերիալիզմի ծրագրերի իրականացմանը, նրանք ձգտում են անջատել Կովկասը Ռուսաստանից և Կովկասի ժողովուրդներին ենթարկել Թուրքիային»: Էսէռներն անհրաժեշտ են համարում անմիջապես խզել հարաբերությունները Քեմալի հետ»¹³:

Սակայն բոլշևիկյան մենատիրության պայմաններում նման իրատեսական և ճիշտ մոտեցումները դատապարտված էին անտեսման, ուստի համագումարը միաձայն մերժեց դրանք: Ընդհակառակը, միաձայն հավանության արժանացան լենինյան արևելյան քաղա-

¹¹ ՀՄԸ, հավաքածու 1, գ. 2, թ. 139:

¹² Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Ե., 1997, էջ 353:

¹³ Восьмой Всероссийский съезд Советов. Стенографический отчет, М., 1921, с. 52.

քականության հիմունքները: Համագումարի կոմունիստական խմբակցության նիստի եզրափակիչ խոսքում Լենինը նշեց. հարկավոր է բարեկամական հարաբերություններ հաստատել քեմալականների հետ և նրանց բազմակողմանի օգնություն տրամադրելով՝ ընդհանուր պայքար ծավալել միջազգային իմպերիալիզմի դեմ¹⁴: Իսկ թե այդ դեպքում ի՞նչ էր վիճակված հայ ժողովրդին, պարզ է դառնում, երբ ծանոթանում ենք այն մտքերին, որոնք արտահայտեց բոլշևիկների առաջնորդը 1920 թ. դեկտեմբերի 13-ին Կրեմլում՝ Հայհեղկոմի անդամներ Ս. Տեր-Գաբրիելյանի և Ա. Մոսվյանի հետ հանդիպման ժամանակ: Մոսկվայից վերադարձած Մոսկվանը դեկտեմբերի 26-ին Բաքվից հաղորդում էր ՀՄԽՍՀ արտգործոց Ալեքսանդր Բեկզադյանին. Լենինը Կարսը թուրքական քաղաք է համարում, և մեր այն դիտողությանը, որ եթե արդարացի չկարգավորվեն Հայաստանի տարածքային հարցերը, կոմկուսը կվարկաբեկի իրեն հայ ժողովրդի առջև, նա պատասխանել է, որ պատրաստ է դրան, և ավելացրել, որ իրենք ժամանակավորապես պարտավորված են հայ աշխատավորների շահերը զոհաբերել համաշխարհային հեղափոխության շահերին¹⁵:

Խորհրդաթուրքական կոնֆերանսին նշանակված հայկական պատվիրակությունը Ալ. Բեկզադյանի գլխավորությամբ հունվարի երկրորդ կեսին ուղևորվում է Մոսկվա (Բեկզադյանը հունվարի 15-ին ստացել էր Գ. Չիչերինի հեռագիրը՝ Մոսկվա մեկնելու անհրաժեշտության մասին): Տեղ հասնելուն պես հայկական պատվիրակությունը Ռուսաստանի արտգործոցի հետ հանդիպում է ներկայացնում փաստաթղթերի, քարտեզների, փաստագրական այլ նյութերի մեծ փաթեթ՝ «Հայկական պատվիրակության 1921 թ. փետրվարի 2-ի տեղեկատու զեկուցումը ռուս-թուրքական կոնֆերանսի համար» վերնագրով: Զեկուցման «Հայաստանը մինչև վերջին հայ-թուրքական պատերազմի սկիզբը» բաժնում ներկայացվում է հայկական մի շարք տարածքների (Կարս, Արդահան, Բայազետ, Ալեքսանդրապոլ, Մուրմալու, Նախիջևան, Շարուր-Դարալագյազ և այլն) ինչպես ռազմավարական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական նշանակությունը: Շեշտվում է, որ նշված տարածքները հարկավոր է ընդգրկել Խորհրդային Հայաստանի կազմում: «Թուրքիայի հետ սահմանների տարբերակներ» բաժնում առաջարկվում է հնարավոր չորս տարբերակ¹⁶: Փաստաթղթերին ծանոթանալուց հետո ակնհայտ է դառնում, որ հայկական կողմի կարծիքով՝ ՀՄԽՍՀ սահմաններում պետք է ընդ-

¹⁴ Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 42, էջ 154-155:

¹⁵ Տե՛ս Սարգսյան Ջ., Երեք դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի դաշնագրերը, 1920-1921 թթ.) Բեյրութ, 1979, էջ 95 (հեղինակը հենվում է հետևյալ դասիչով արխիվային փաստաթղթի վրա՝ Բ.Օ. 371/6266 Բ 2303, և նշում, որ Մոսկվանի և Բեկզադյանի «խոսակցությունն ըստ էության լրտեսված է Անդրկովկասի մեջ բրիտանական ներկայացուցչի՝ գնդապետի տեղակալ Սթոքսի միջոցով և 1921 թ. փետրվարի 2-ին Լոնդոն Ֆորեյն Օֆիս... «գաղտնի» մակագրությամբ փոխանցված»):

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 68, թթ. 1-23:

սին, բայց պակաս ճիշտ չէ նաև այն, որ թուրքերին էլ պետք է սիրաշահենք, և ներկա պահին գործի այդ կողմն առավել կարևոր է»: Մղիվանին մտահոգություն է հայտնում, որ Մոսկվայում հարցի վերաբերյալ առկա են հակադիր տեսակետներ՝ եթե «Ստալինը և Լենինը ինձ հայտնում են,- գրում է նա,- որ Կարսի համար թուրքերի հետ վիճել չի կարելի, ապա Չիչերինը, պարզվում է, պահանջել է Վանը և Մուշը»¹⁹: Չիչերինի՝ թուրքերին ներկայացրած այս պահանջի մասին հայտնի է դառնում նաև Ստալինին, որը շտապում է իր մտահոգությունները կիսել Վ. Լենինի հետ: «Ընկեր Լենին, ես միայն երեկ տեղեկացա,- փետրվարի 12-ին վերջինիս ուղղված նամակում գրում է Ստալինը,- որ Չիչերինը, իսկապես, ինչ-որ ժամանակ թուրքերին ուղարկել է հիմար (և սաղորիչ) պահանջ՝ Հայաստանի օգտին Վանը, Մուշը և Բիթլիսը (թուրքերի հսկայական գերակշռությամբ թուրքական շրջանները) մաքրելու մասին: Հայկական իմպերիալիստական այդ պահանջը չի կարող լինել մեր պահանջը: Պետք է արգելել Չիչերինին հայերի ազգայնական տրամադրությամբ հուշագրեր ուղարկել թուրքերին»²⁰:

Կոնֆերանսի նախօրյակին ընդգծված հակահայկական բովանդակությամբ դիմումներ է հղում Վ. Լենինին Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը՝ հանձին հեղկոմի նախագահ Ն.Նարիմանովի: Նշենք, որ խորհրդաթուրքական կոնֆերանսին նշանակված թուրքական պատվիրակությունը դեպի Մոսկվա ճանապարհին Կարսից ժամանեց Բաքու և հանդիպումներ ունեցավ Ադրբեջանի ղեկավարության հետ: Դրանց հետևանքով մշակվեցին թուրք-ադրբեջանական համատեղ գործողությունների ծրագրեր՝ հայկական հարցում Մոսկվայի վրա ճնշումներ գործադրելու նպատակով:

Ծրագրի մասն էր նաև 1921 թ. փետրվարի կեսերին Լենինին հասցեագրված Նարիմանովի նամակը: Դրանում հեղինակը Լենինին տեղեկացնում է, որ խորհրդաթուրքական ապագա բանակցություններում «թուրքերի համար ամենանուրբ հարցը հայկականն է: Այդ հարցում նրանք առավելագույն եռանդ են հանդես բերել, որպեսզի այն իրենց օգտին լուծեն»: Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահը շեշտը դնում է նրա վրա, որ «եթե Հայկական հարցի պատճառով (ընդգծումները կատարել է Լենինը - Կ. Խ.) Մոսկվան իրենից հրի անկարացիներին, ապա նրանք, հուսալքված, կարող են նետվել Անգլիայի գիրկը»: Նարիմանովը Լենինին «նախագգուշացնում է», որ «Չիչերինը շփոթում է Արևելյան հարցը, նա չափազանց շատ է հրապուրվում Հայկական հարցով և հաշվի չի առնում այն ամենը, ինչը կարող է պատահել, եթե անկարացիների հետ խզումը տեղի ունենա հենց Հայկական հարցի պատճառով»: Նամակի վերջում Նարիմանովը նշում է. «Եթե ցանկանում ենք Ադրբեջանը մեր ձեռքին պահել, ապա պետք է ինչ գնով ուզում է լինի անկարացիների հետ ամուր դաշինք կնքել»,

¹⁹ *Տե՛ս Зюграбян Э. Территориально-разграничительные вопросы на второй Московской русско-турецкой конференции (февраль-март 1921 г.) (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1989, N 2, էջ 15):*

²⁰ Նույն տեղում:

ինչը «մեզ կբերի մուսուլմանական ամբողջ Արևելքը»²¹: Պարզ է, որ Լենինի ընդգծումները նշանակում էին, որ այդ հարցերում նա համաձայն էր Նարիմանովի եզրահանգումներին:

Հայաստանում փետրվարյան ապստամբության հետևանքով խորհրդային իշխանության տապալման լուրը ստանալուց անմիջապես հետո՝ 1921 թ. փետրվարի 21-ին, Նարիմանովը շտապում է հերթական նամակն ուղղել Լենինին. Նարիմանովը դարձյալ նախազգուշացնում է. «Հայկական հարցը թուրքական պատվիրակության հետ բանակցություններում չպետք է դեր խաղա»²²:

Նույն օրերին Մոսկվա հասած թուրքական պատվիրակությունը նույնպես ժամանակն անիմաստ չէր վատնում. 1921 թ. փետրվարի 23-ին թուրքերը հանդիպում են Ստալինի հետ: Հանդիպման մանրամասներին տեղեկանում ենք թուրքական պատվիրակության անդամ, Ռուսաստանում քեմալական կառավարության առաջին դեսպան Ալի Ֆուադ փաշայի (Ջեբեսոյ) «Մոսկովյան հիշողություններ» մենագրությունից: Ըստ Ջեբեսոյի, պատվիրակության՝ Ստալինին ներկայացրած այն մտավախությանը, որ Հայկական հարցը կարող է մտնել խորհրդաթուրքական կոնֆերանսի օրակարգ և բացասաբար ազդել ռուս-թուրքական հարաբերությունների վրա, Ստալինը պատասխանել է. «Դուք Հայկական հարցը լուծել եք ինքնուրույն: Եթե դեռևս մնացել են չլուծված հարցեր՝ վճռեք մինչև վերջ»²³: Հավելենք, որ փետրվարի 26-ին (Մոսկվայի ռուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսի պաշտոնական բացման օրը) թուրքական պատվիրակության հետ երկարատև առանձնազրույց ունեցավ անձամբ Վ. Լենինը²⁴:

Ենթադրվում է, որ անդրկուլիսյան հենց այս բանակցությունների հետևանքով էլ հարթվեց խորհրդաքեմալական վիճաբարույց հարցերի մեծ մասը, և թուրքական պատվիրակության համառ ջանքերի շնորհիվ հայկական պատվիրակությունը չէր մասնակցելու կոնֆերանսին:

Ռուս-թուրքական կոնֆերանսն անցնում էր բավական լարված և փոխադարձ անվստահության մթնոլորտում: Խորհրդային պատվիրակությունը, հանձինս արտգործոց-կոմ Գ. Չիչերինի (նախագահ) և Ջ. Կորկմաստովի (վերջինս թուրքերի պահանջով վերջին պահին փոխարինել էր Լ. Կարախանին), չէր պատրաստվում բավարարել թուրքերի տարածքային բոլոր պահանջները, այդ թվում՝ Հայաստանի հաշվին:

Ինչպես առաջին, այնպես էլ ռուս-թուրքական երկրորդ կոնֆերանսը կարծես ձախողման վտանգի առջև էր: Սակայն իրադարձությունների նման զարգացումը չէր բխում

բոլշևիկյան

Ռուսաս-

²¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов, отв. ред. Микаелян В. А., Е., 1992, с. 614-616.

²² Նույն տեղում, էջ 617:

²³ Տե՛ս Հայոց պատմություն (նյութերի ժողովածու, 1900-1939 թթ.), Ե., 1994, էջ 202:

²⁴ Տե՛ս Хейфец А. Н., Советская дипломатия и народы Востока, 1921-1927, М., 1968, с. 107: Տե՛ս նաև Зюграбян Զ., նշվ. աշխ., էջ 3:

տանի շահերից: 1921 թ. գարնանը նրա թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին դրությունը խիստ ծանր էր, և բոլշևիկները պատրաստ էին ամեն գնով պայմանագիր կնքել թուրքերի հետ:

Ստեղծված պայմաններում գործի է անցնում բոլշևիկների «ծանր հրետանին»։ Լենինը, որը, ըստ Չիչերինի, «իրական հետաքրքրությամբ էր հետևում բանակցությունների ճակատագրին»²⁵, որոշում է գործի դնել Ստալինին: Բանակցությունների ամենաթեժ պահին՝ մարտի 9-ին, Լենինը Չիչերինին հուշում է, որ նա կես ժամով ընդհատի կոնֆերանսի աշխատանքները, իր՝ Լենինի հետ հանդիպելու պատրվակով, իսկ այդ ընթացքում Ստալինը «բացեիքաց կիսուսի թուրքական պատվիրակության հետ, որպեսզի գործը պարզի և ավարտին հասցնի հենց այսօր»²⁶: Վլադիմիր Իլյիչի մտահոգացումը ճշտորեն իրագործվում է. նրա հանձնարարությամբ Ստալինը շտապում է միջամտել կոնֆերանսի աշխատանքներին և հարթել ռուս-թուրքական տարաձայնությունները: Թե որքան կարևոր և անհետաձգելի էր Ստալինի մասնակցությունը թուրքերի հետ բանակցություններին, կարելի է դատել հետևյալ փաստից: Ռուս-թուրքական կոնֆերանսին զուգահեռ՝ Մոսկվայում ընթացող ՌԿ(Բ) X համագումարի մարտի 9-ի երեկոյան նիստի օրակարգում ընդգրկված էր Ստալինի զեկուցումը «Ազգային հարցի» վերաբերյալ: Սակայն այն հետաձգվում է, որովհետև ինչպես համագումարի պատվիրակներին տեղեկացնում է նիստի նախագահող Լ. Կամենևը. «Պարզվում է՝ ընկ. Ստալինը զբաղված է թուրքական պատվիրակության հետ բանակցություններում, որոնցից նրան կտրել չի կարելի»²⁷:

Փաստերը վկայում են, որ ինչպես ռուս-թուրքական կոնֆերանսին նախորդող շրջանում, այնպես էլ կոնֆերանսի ընթացքում Ստալինը և նրա ղեկավարած ՌՍՖՍՀ ազգությունների ժողկոմատը վարում էին ընդգծված հակահայկական քարոզչություն: Կոմիսարիատի պաշտոնաթերթ «Ժիզն նացիոնալնոստեյ» պարբերականի 1921 թ. մարտի 4-ի համարում լույս տեսավ «Հայաստանը և Թուրքիան առաջիկա կոնֆերանսում» առաջնորդող հոդվածը: Իր թուրքամետ հայացքներով հայտնի Ա. Սկաչկոյի հեղինակած այդ հոդվածում հայ ժողովրդին կոչ է արվում «ղեկավարվել ազգային մեծագույն զոհաբերությունների վերաբերյալ կոմիտերենական սկզբունքով և հրաժարվել ոչ միայն Մեծ Հայաստանի... այլև, հնարավոր է, նույնիսկ մշտապես հայկական անվանված հողատարածքների միավորման ավելի համեստ ցանկությունից: Հայաստանին... այլ ելք չի մնում,- եզրակացնում է Սկաչկոն,- քան հաշտվել դրա հետ, և համաշխարհային հեղափոխության շահերին զոհաբերել և իր եր-

²⁵ Чичерин Г. В. Статьи и речи по вопросам международной политики, М., 1961, с. 283.

²⁶ Լենին Վ. Բ., ԵԼԺ, հ. 52, էջ 107:

²⁷ Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчет, М., 1963, с. 133.

բեմնի հողատարածքները, և իր ժողովրդի այնտեղ մնացած հատվածները»²⁸:

ՌԿ(Բ)Կ X համագումարի պատվիրակ, կուսակցական հայտնի գործիչ Անաստաս Միկոյանը, մարտի 10-ին ելույթ ունենալով Ստալինի ներկայացրած «Ազգային հարցի» վերաբերյալ զեկուցմանը նվիրված քննարկումների նիստին, կարծես ջուր լցնելով Ստալինի և Սկաչկոյի հակահայկական քարոզչության ջրաղացին, հայտարարեց. «Քանի որ հայկական բուրժուազիան իմպերիալիստական իդձեր ունի. զավթել Թուրքիայի մի մասը՝ մենք այդ իդձերին (մեր նախնիին քաղաքականությանը հակակշիռ) չպետք է խրախուսենք: Մենք պետք է պայքարենք դրանց դեմ, որովհետև դրանք միայն կասեցնում են հեղափոխական շարժումը Կովկասում»²⁹:

Զիջումներ կատարելով տարածքային սահմանագատման հարցերում՝ խորհրդային պատվիրակության նախագահ Գ. Զիչերինը կոնֆերանսի քաղաքական հանձնաժողովի մարտի 10-ի նիստում թուրքական պատվիրակությունից պահանջեց ճանաչել Անդրկովկասի խորհրդային երեք հանրապետությունների լիիրավ ինքնուրույնությունը: Զիչերինը շեշտում է նաև. «Դա հանդիսանում է պայմանագիրը ստորագրելու էական նախապայման»։ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը երբևիցե չի հանդուրժի այդ հանրապետությունների ինքնուրույնության նկատմամբ Թուրքիայի ոտնձգության որևէ փորձ և «կհամարի ուղղված իր դեմ»³⁰: Խորհրդային պատվիրակության այս հայտարարությունը, որն ի գիտություն ընդունեց թուրքական պատվիրակությունը, կարծես թե արտահայտում էր Խորհրդային Ռուսաստանի հաստատակամությունը՝ պաշտպանել Անդրկովկասի հանրապետությունների, հատկապես Հայաստանի անկախությունը: Պետք է նկատի ունենալ, որ Թուրքիան դեռևս շարունակում էր կառչած մնալ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի դրույթներից, պահանջում էր, որ Հայաստանը կատարի դրանք:

1921 թ. մարտի 16-ի³¹ Մոսկվայի «Ռուս-թուրքական բարեկամության և եղբայրության» պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչեց թուրքական «Ազգային ուխտը», Թուրքիային զիջեց Կարսի մարզը, Սուրմալուի գավառը (հայոց խորհրդանիշ Արարատ լեռով), որը երբեք նրա կազմում չէր եղել, իսկ Նախիջևանի երկրամասը (Շարուր-Դարալագյազի շրջանի հարթավայրային մասով)՝ որպես «Նախիջևանի մարզ», ինքնավար տարածքի կարգավիճակով փոխանցվեց Խորհրդային Ադրբեջանի խնամակալությանը՝

²⁸ Счачко А. Армения и Турция на предстоящей конференции ("Жизнь национальностей", 4.III.1921).

²⁹ Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчет, с. 208.

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 63, թթ. 33-34:

³¹ Պայմանագրի տեքստի ստորագրումը կատարվել է ոչ թե մարտի 16-ին, այլ 18-ին: Մանրամասն տե՛ս Կазанджян Р., К вопросу о датировке Московского советско-турецкого договора 1921 г. (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1999, էջ 183-187):

նով, որ վերջինս այն չի զիջելու մի երրորդ պետության, այսինքն՝ Հայաստանին:

Կոնֆերանսում հայկական շահերի անտեսման իրական պատճառներն ակնհայտ են դառնում, երբ ծանոթանում ենք Ալ. Բեկզադյանի՝ 1921 թ. մարտի 18-ին Մոսկվայից Հայկեղևումին ուղղված նամակի բովանդակությանը: Հայկական պատվիրակության նախագահը մասնավորապես նշում է. «Երևանի հեղաշրջումը (նկատի ունի 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը Հայաստանում - Կ. Խ.) միայն որոշ անհարմար վիճակի մեջ գցեց հայկական պատվիրակությանը: Իսկ ամենագլխավորն այն է, որ Մոսկվա մենք հասանք ոչ բարենպաստ պահի, որպեսզի հույս ունենայինք, որ կարժանանանք կենտրոնի հետաքրքրությանը և ուշադրությանը Հայաստանի դրության ու գործերի նկատմամբ»: Բեկզադյանը դա բացատրում է Խորհրդային Ռուսաստանի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին ծանր դրությամբ. պարենային և վառելիքային սուր ճգնաժամ, հակա-խորհրդային բազմաթիվ ապստամբությունների օջախների առաջացում ամբողջ Ռուսաստանով մեկ, ՌԿ(Բ)Կ X համագումարի տենդագին նախապատրաստում և այս ամենին գումարած՝ Լոնդոնի միջազգային կոնֆերանսը, որը սպառնում է ներգրավել Թուրքիան հակախորհրդային ճամբարում: Միաժամանակ հուշելով, որ ստեղծված իրավիճակը միանգամայն բարենպաստ է թուրքական պատվիրակության համար, որն առավելագույն տարածքային պահանջներ է ներկայացրել ռուսական պատվիրակությանը, Բեկզադյանը ցավով կանխատեսում է. «Չնայած մեր առամների կրճտոցին, մեր հասարակությունը (նկատի ունի ՌՍՖՍՀ ամենաբարձր ղեկավարությանը - Կ. Խ.) կգնա զիջումների՝ (ի հաշիվ Հայաստանի)», և դրանց գնով քեմալականներին կպահի իր ազդեցության ոլորտում: Բեկզադյանը նշում է նաև, որ Թուրքիայի հետ պայմանագիրը ստորագրելուց հետո Ռուսաստանը «մեզ և աղբյուրներին կառաջարկի այս կամ այն ձևով մասնակից դառնալ այդ ակտին»³²:

Հետաքրքիր է, որ գտնվելով Մոսկվայում՝ հայկական պատվիրակության նախագահը գրեթե անտեղյակ էր կոնֆերանսի աշխատանքների ընթացքին և մարտի 18-ին դեռ չգիտեր, որ ռուս-թուրքական պայմանագիրն արդեն իսկ պատրաստ է, իսկ իր կանխատեսումներն իրականություն են դարձել: Եվ դա այն դեպքում, երբ Խորհրդային Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Բ. Շախթախթինսկին ոչ միայն լավատեղյակ էր կոնֆերանսի աշխատանքներին, այլև սահմանային տարանջատման խնդիրների վերաբերյալ ոչ պաշտոնական բանակցություններ էր վարում թուրքական պատվիրակության հետ:

Այսպիսով, ռուս-թուրքական «դավադիր գործարքով» Հայաստանից խլվեց և Թուրքիային ու Խորհրդային Ադրբեջանին նվիրաբերվեց նրա պատմական տարածքների մի զգալի մասը, կոպտորեն խախտվեց միջազգային իրավունքի գերագույն սկզբունքներից մեկը՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը: Ո՛չ Խորհրդային Ռուսաստանը և ո՛չ էլ քեմալական Թուրքիան որևէ իրավասություն

³² ՀՄԽ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 68, թ. 25:

չունեին տնօրինելու հայ ժողովրդի ճակատագիրը, ուստի միանգամայն իրավացի է սփյուռքահայ իրավաբան-պատմաբան Շ. Թորիկյանը, երբ եզրահանգում է. «Հայաստանի տարածքային հարցերին վերաբերող պայմանագրի կետերը չեն կարող լինել իրավական պարտավորություն Հայաստանի համար»³³:

Եթե ռուս-թուրքական պայմանագրով հայ ժողովրդի շահերը ոտնահարվեցին, ապա ինչպես Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները, այնպես էլ քեմալականները բավարարված էին: Խորհրդային կառավարությունը և նրա նախագահ Վ. Լենինը պայմանագիրը կարևորում էին բոլշևիկյան արևելյան քաղաքականության հեռանկարներով, այն համարելով ոչ թե կոնյուկտուրային, այլ հիմնարար, որը միայն իրենց «ազատում է մշտական պատերազմներից Կովկասում»³⁴:

Մոսկվայի պայմանագիրը նպաստեց քեմալական Թուրքիայի ինքնահաստատմանը և անկախության ամրապնդմանը, միջազգային ասպարեզում նրա դերի ուժեղացմանը: Խոսելով Հունաստանի նկատմամբ տարած հաղթանակների մասին՝ Մուստաֆա Քեմալը շեշտում է, որ դա հնարավոր դարձավ, որովհետև «թիկունքում՝ հյուսիսում և արևելքում, հանգստությունը լիովին ապահովված էր Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բարեկամությամբ և նրա առատաձեռն օգնությամբ»³⁵:

Մոսկվայի կոնֆերանսին հայ ժողովրդի շահերի անտեսման կապակցությամբ հայկական պատվիրակությունն ապրիլի 15-ին բողոքի հուշագիր ուղղեց ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ և Վ. Լենինին: «Կոնֆերանսի արձանագրություններից չի երևում, - նշվում է հուշագրում, - թե արվել է գոնե մի չնչին փորձ՝ պահպանելու այն հողերն ու շրջանները, որոնք կենսական նշանակություն ունեն երիտասարդ և փոքր Խորհրդային Հայաստանի համար»³⁶:

Հուշագրի մասին տեղեկացնելով Հայաստանի իշխանություններին՝ Բեկզադյանը միաժամանակ հուշում է, որ «այն, իհարկե, գործնական նշանակություն ունենալ չի կարող»³⁷: Սակայն Ալ. Բեկզադյանը սխալվում էր. հուշագիրը, այնուամենայնիվ, որոշ նշանակություն ունեցավ: Պատասխանելով դրանում առաջ քաշված մեղադրանքներին՝ ՌՍՖՍՀ արտգործոց Պ. Զիչերինը ստիպված էր բացել բանակցությունների «անդրկուլիսյան կողմը» և խոստովանել, որ «բանակցությունների առավել բուռն ժամանակաշրջանն ընթացավ բոլորովին էլ ոչ հանձնաժողովի նստաշրջանին, այլ, մասամբ, անդրկուլիսյան բանակցություններում և մեծագոյեցիկ ընկերների ներգործության ներքո: Քաղաքական հանձնաժողովի նստաշրջանը բացվեց միայն այն ժամանակ, - հուշում է Զիչերինը, - երբ հիմնական հարցերն արդեն վճռված էին»: Նա խոստովանում է. «Մեր

³³ Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային իրավունքը, Բեյրութ, 1976, էջ 107:

³⁴ Լենին Վ. Ի., ԵԼԺ, հ. 43, էջ 181:

³⁵ Аралов С. И. Воспоминания советского дипломата, М., 1960, с. 91.

³⁶ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 355:

³⁷ ՀԱՄ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 85, թ. 3:

կողմից զիջումները արվեցին Կենտկոմի որոշումներով»³⁸: Այսպիսով, ամեն ինչ ասված է պարզ և միանշանակ:

Եթե Բեկզադյանի հուշագիրն արժանացավ Չիչերինի արձագանքին, ապա Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի և կուսակցական հայտնի գործիչ Վահան Տեր-Վահանյանի (ի դեպ, երկուսն էլ ՌԿ(բ)Կ XX համագումարի պատվիրակներ էին)՝ Վ. Լենինին ուղղված բողոքի դիմումը պատասխանի չարժանացավ: Դրանում հայ կոմունիստները Լենինի ուշադրությունն էին հրավիրում հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքերի իրականացրած ոճրագործությունների փաստերի վրա: Տեր-Գաբրիելյանը և Տեր-Վահանյանը հայտարարեցին, որ դրան է նպաստել նաև մի շարք ազդեցիկ բոլշևիկ գործիչների գործունեությունը, որոնք, «խաղալիք դառնալով» քեմալականների ձեռքին, սադրանքներ են նյութել հայ ժողովրդի դեմ: Նշելով Նարիմանովի, Պավլովիչի, Ստասովայի, Էլիավայի, Սկաչկոյի անունները՝ Տեր-Գաբրիելյանը և Տեր-Վահանյանը պահանջում են հեռացնել նրանց քաղաքական աշխատանքից և բաց դատ կազմակերպել նրանց նկատմամբ, որովհետև՝ «Աջակցել Թուրքիային Հայաստանի դեմ (դաշնակցական, թե խորհրդային՝ միևնույն է), նշանակում է հայ ժողովրդին գլխովին կոտորելու և բնաջնջելու փաստացի սադրանք»³⁹:

Այսպես հայ կոմունիստները փորձում էին իրենց բողոքը հայտնել կենտրոնական իշխանություններին, նրանց կողմից Հայաստանի շահերը անտեսելու կապակցությամբ:

ՀՄԽՀ արտգործոժողկոմ Ալ. Բեկզադյանն իրավացի էր, երբ մարտի 18-ին Մոսկվայից Հայիեդկոմին ուղղված հեռագրում ենթադրում էր, որ Թուրքիայի հետ պայմանագիրը ստորագրելուց հետո Ռուսաստանը «մեզ և ադրբեջանցիներին կառաջարկի այս կամ այն ձևով մասնակից դառնալ այդ ակտին»: Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն՝ Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվել էր դիմելու անհրաժեշտ քայլերի, որպեսզի Թուրքիայի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև առաջիկայում ստորագրվող պայմանագրում վերջիններս «պարտադիր կերպով ճանաչեն սույն պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք անմիջականորեն իրենց են վերաբերվում»⁴⁰: Հետաքրքիր է, որ եթե քեմալականները մոսկովյան բանակցությունների ժամանակ պնդում էին Անդրկովկասի հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին պայմանագրեր կնքելու մասին, ապա այլ էր խորհրդային կողմի դիրքորոշումը: 1921 թ. ապրիլի 1-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրո ուղղված զեկուցագրում Չիչերինը նշում է. «Թուրքերը ձգտում են առանձին բանակցությունների ճանապարհով կովկասյան հանրապետություններից կորզել այն, ինչը չհաջողվեց ստանալ մեզանից»: Նա առաջարկում է կանխել թուրքերի այս նկրտումները

³⁸ Տե՛ս Սարգսյան Ե., *Դավադիր գործարք. Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա, Ե., 1994, էջ 189-190*:

³⁹ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., *նշվ. աշխ., էջ 354-355*:

⁴⁰ *ДВП СССР, т. III, с. 602*.

և հրահանգավորել Անդրկովկասի հանրապետությունների իշխանություններին, որպեսզի նրանք «Ռուսաստանի կառավարության հավանությանը ներկայացնեն այն պայմանագրերի նախագծերը, որոնք պետք է կնքեն Թուրքիայի հետ»: Լենինի առաջարկությամբ ապրիլի 3-ին քաղբյուրոն հավանություն է տալիս Չիչերինի առաջարկությանը և ընդունում համապատասխան որոշում⁴¹: 1921 թ. ապրիլի 2-ին ՀՍԽՀ արագորժողկոմ Բեկզադյանը Մոսկվայից հեռագրում է Բաքու և Թիֆլիս, ըստ որի՝ Անդրկովկասի հանրապետություններին «անհրաժեշտ է մշակել ընդհանուր գիծ և Թուրքիային առաջարկել միացյալ կոնֆերանս». այդ մասին Բեկզադյանը ապրիլի 8-ին տեղեկացնում է ՌՍՖՍՀ արագորժողկոմ Չիչերինին⁴²: Նախատեսվող թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսին միասնական ճակատով հանդես գալու և գործողությունների միասնական ծրագիր մշակելու անհրաժեշտությունից ելնելով՝ 1921 թ. մայիսի 7-ին Բաքվում հրավիրվում է Անդրկովկասի խորհրդային երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչների խորհրդաժողով՝ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչներ Բ. Լեգրանի և Գ. Օրջոնիկիձեի մասնակցությամբ: Քննարկելով Անդրկովկասի հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև միասնական պայմանագրի հիմնական սկզբունքները՝ խորհրդակցությունը որոշում է, որ հանրապետությունները հանդես գան «որպես մեկ պայմանավորվող կողմ», իսկ ստորագրվելիք պայմանագրի հիմքում դնել Մոսկվայի մարտի 16-ի պայմանագիրը⁴³:

Եթե խորհրդային կողմը շահագրգռված էր հնարավորինս շուտ սկսել անդրկովկասյան-թուրքական բանակցությունները, ապա թուրքական կառավարությունն անընդհատ ձգձգում էր կոնֆերանսի հրավիրումը և կարծես կորցրել էր հետաքրքրությունը: Միայն այն բանից հետո, երբ Հունաստանի կառավարությունը 1921 թ. հունիսի 25-ին մերժեց թուրքական կառավարության ներկայացրած հաշտության առաջարկը, և հունական զորքերը վճռական հարձակումով ստիպեցին թուրքերին հետ քաշվել Սակարիա գետի այն կողմը, քեմալականները հիշեցին կոնֆերանսի մասին: Այս անգամ արդեն իրենք էին պնդում, որ կոնֆերանսն օր առաջ գումարվի: Ավելին՝ քեմալականներին մտահոգում էր նաև այն, որ հունական բանակի հաջող հարձակումը կարող է Վրաստանում և հատկապես Հայաստանում տրամադրություններ առաջացնել՝ կորցրած տարածքները վերադարձնելու նպատակով դիմել ռազմական գործողությունների: Սակայն թուրքերի այդ մտավախություններն անհիմն էին. Խորհրդային Ռուսաստանը չէր էլ փորձում մագաչափ անգամ շեղվել քեմալականների հետ բարեկամության վրա հիմնված իր արևելյան քաղաքականությունից: Ձգտելով ցրել քեմալական կառավարության բոլոր հնարավոր կասկածները, ինչպես նաև հավաստիացնել նրանց, որ կոնֆերանսը գումարելու համար որևէ խոչըն-

⁴¹ ՀՄԽ, հավաքածու 1, գ. 3, թ. 68-69:

⁴² Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 1, գ. 85, թ. 7:

⁴³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Ե., 1972, էջ 514:

դոտ չկա, Մոսկվայում թուրքական դեսպանին հունիսի 6-ին և 13-ին ուղղված հուշագրերում արտգործոժողկոմ Չիչերինը հայտնում է, որ ինչպես Վրաստանի և Ադրբեջանի, այնպես էլ Հայաստանի խորհրդային կառավարությունները «վարում են արտաքին քաղաքական այն կուրսը, որը վարում է ռուսական կառավարությունը», և որ նրանք «համաձայնվել են ճանաչել Մոսկվայի պայմանագրով իրենց վերաբերող պայմանները»⁴⁴։ Ստանալով Ռուսաստանի արտգործոժողկոմի առավել քան համոզիչ հավաստիացումները՝ քեմալական կառավարության արտգործնախարար Յուսուֆ Քեմալը, որն այդ պաշտոնին նշանակվեց Մոսկվայի ռուս-թուրքական կոնֆերանսի ընթացքում հաջող բանակցություններ վարելու համար, շտապում է հուլիսի 1-ին հայտնել Չիչերինին, որ Թուրքիայի կառավարությունը պատրաստ է կոնֆերանսին, և «երջանիկ կլինի», եթե դրան մասնակցի նաև Ռուսաստանի պատվիրակությունը։ Քեմալական Թուրքիայի կառավարության արտգործնախարարը դրա անհրաժեշտությունը հիմնավորում է նրանով, որ հարկ եղած դեպքում ռուսական պատվիրակությունը միջոցներ ձեռնարկի և ստիպի Անդրկովկասի հանրապետություններին անպայման ընդունել ռուս-թուրքական պայմանագրով իրենց վերաբերող կետերը։ Օգոստոսի 8-ին Յ. Քեմալին հղած պատասխան հուշագրում Չիչերինը տալիս է խորհրդային կառավարության համաձայնությունը թուրքական առաջարկին՝ Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն ստանձնած պարտավորությունները մինչև վերջ կատարելու անհրաժեշտությունից ելնելով⁴⁵։ Անդրկովկասյան-թուրքական առաջիկա կոնֆերանսի համար Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի քաղաքական միասնական ծրագրի դրույթները հաստատվեցին ՌԿ(Բ)Կ կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. սեպտեմբերի 3-ի՝ «Կարսի կոնֆերանսի մասին» որոշումով։ Դրանում մասնավորապես նշվեց, որ անհրաժեշտ է խստորեն պահպանել Մոսկվայի պայմանագրի շրջանակները, «ոչ մի դեպքում թույլ չտալ Կովկասի հանրապետությունների մեկուսի ելույթները, բոլոր հարցերում լինել միահամուռ»⁴⁶։

Կոնֆերանսի հետ կապված իր հարցերը նախապատրաստեց նաև ՀՄԽՀ կառավարությունը։ «Կարսում Թուրքիայի հետ առաջիկա կոնֆերանսին ՀՄԽՀ կողմից քննարկման ներկայացվող հարցերը» վերնագիրը կրող հուշագրում կառավարությունն առաջադրում է հարցեր, որոնց դրական լուծումը էական նշանակություն կունենար Հայաստանի համար։ Պետք է նշել, որ հարցերի մի մասը հակասում էր Մոսկվայի պայմանագրին և կենտրոնական իշխանությունների հրահանգներին։ Մասնավորապես, փաստաթղթով առաջարկվում է Նախիջևանի մարզի խնամակալությունը հանձնել Խորհրդային Հայաստանին կամ էլ անցկացնել մարզի նոր սահմանագծում։ Հուշագրի տնտեսական հարցերի բաժնում առաջարկվում է Հայաստանին

⁴⁴ *ДВП СССР, т. IV, с.170, 177.*

⁴⁵ *Նույն տեղում, էջ 255-256:*

⁴⁶ *ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1185, թթ. 42-43: Տե՛ս նաև նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 1, գ. 47, թ. 14:*

տրամադրել Օլթիի քարածխի և Կաղզվանի մկնդեղի հանքավայրերի, Սարիղամիշի անտառների, Կարսի խոտհարքերի, Կոդրի աղահանքերի շահագործման իրավունքը: Հայաստանի կառավարությունն առաջ էր քաշում նաև Թուրքիայի և Հայաստանի միջև արտաքին ազատ առևտրի, արևմտահայ գաղթականների հայրենի օջախներն անվտանգ վերադառնալու, Թուրքիայում հայ բնակչության հավասար իրավունքների, նրանց կրած վնասների փոխհատուցման և այլ հարցեր⁴⁷: Այսպիսով, անտեսելով Մոսկվայի պայմանագիրը, Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները փորձում էին հանդես գալ ոչ միայն որպես Թուրքիային «նվիրաբերած» հայկական տարածքների պահանջատեր, այլև արևմտահայերի իրավունքների պաշտպան: Այլ հարց է, որ հայկական կողմի արդարացի պահանջները կոնֆերանսում անտեսվեցին:

Կարսի կոնֆերանսը բացվեց 1921 թ. սեպտեմբերի 26-ին: Անդրկովկասյան-թուրքական բանակցություններում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ էր նշանակվել Լատվիայի Հանրապետությունում խորհրդային դեսպան Յակով Գանեցկին: Առաջին հայացքից այդ նշանակումը կարծես անտրամաբանական էր. տրամաբանական կլինեք, եթե կոնֆերանսում ՌՍՖՍՀ ներկայացուցիչ նշանակվեր Անդրկովկասի հանրապետություններում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանը: Վերջինս ոչ միայն լավատեղյակ էր կովկասյան գործերին, այլև ի պաշտոնե պարտավոր էր պաշտպանել Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների շահերը կոնֆերանսում: Այսպես էր կարծում նաև ՌՍՖՍՀ արտգործոց Գ. Չիչերինը: Դեռևս 1921 թ. հուլիսի 29-ին Լեգրանին ուղղված հեռագրում Չիչերինը նշում է, որ նրա մասնակցությունը Թուրքիայի հետ առաջիկա բանակցություններում ոչ միայն ցանկալի է, այլև պարտադիր⁴⁸:

Դեսպան Գանեցկուն Կարսի կոնֆերանսում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ նշանակելը տհաճ անակնկալ էր նաև Լեգրանի համար: Տեղեկանալով այդ մասին՝ վերջինս սեպտեմբերի սկզբին Թիֆլիսից երկու հեռագիր է ուղարկում Մոսկվա, մեկը՝ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմ, մյուսը՝ արտգործոց Գ. Չիչերինին: Առաջինում Լեգրանը Կենտկոմին խնդրում է իր դիմումի համաձայն «անմիջապես ազատել իրեն Անդրկովկասի հանրապետություններում լիազոր ներկայացուցչի պարտականությունների կատարումից և, ընդհանրապես, արտգործոցումատում հետագա աշխատանքից»: Երկրորդում Չիչերինին ներկայացնելով նման դիմում գրելու դրդապատճառները՝ Լեգրանը խնդրում է Կենտկոմում պաշտպանել հարցի դրական լուծումը⁴⁹:

ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Վ. Մոլոտովին սեպտեմբերի 7-ին ուղղված նամակում Չիչերինը ներկայացնում է Լեգրանին Գանեցկիով փոխարինելու իրական պատճառը: «Գործը նրանում է, - նշում է Չիչերինը, - որ թուրքական կառավարությունը խնդրել էր մեզ

⁴⁷ Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 23, թ. 97:

⁴⁸ ՀԱԱ, հավաքածու 1, գ. 3, թ. 102:

⁴⁹ Նույն տեղում, թթ. 102-103:

Լեզրանին չուղարկել Կարս, նրանք գտնում են, որ նա ընդգծված հայամետ դիրքորոշում ունի»։ Չիչերինը նշում է, որ հաշվի առնելով քեմալականների ծանր վիճակը, մենք առճակատման գնալ չցանկացանք և ընդառաջեցինք խնդրանքին։ Ռուսաստանի արտգործոդկումը միաժամանակ բացառում է Լեզրանին աշխատանքից ազատելու հնարավորությունը և շեշտում, որ Լեզրանը թեև «հայտնի թերություններ ունի», սակայն անփոխարինելի է, և կոնֆերանսում խորհրդային պատվիրակության «փաստացի ղեկավարը» հենց նա պետք է լինի, իսկ Գանեցկին մշտական կապի մեջ կլինի նրա հետ։ Չիչերինը հուշում է նաև, որ Լեզրանի վերաբերյալ իր հետ համակարծիք է նաև Ստալինը⁵⁰։ 1921 թ. սեպտեմբերի 8-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն մերժում է Լեզրանի խնդրանքը⁵¹։ Հիրավի, զարմանք է պատճառում, թե որքան ձկուն և հեռատես էր թուրքական դիվանագիտությունը, իր առջև դրված խնդիրները լուծելու և նպատակների հասնելու համար այն չէր անտեսում և ոչ մի մանրուք։ Ցավալի է, որ ո՛չ կոնֆերանսի նախօրյակին և ո՛չ էլ ընթացքում նման վճռականություն չէր դրսևորում խորհրդային կողմը, որ զիջումներ էր անում գրեթե բոլոր հարցերում։

Այնուհանդերձ, Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Յ. Գանեցկու համաձայնությամբ հայկական պատվիրակությունը, որի նախագահն էր ՀՄԽՀ արտգործոդկում Ա. Մռավյանը, բանակցություններում թուրքերից պահանջեց Հայաստանին վերադարձնել վերջինիս միջնադարյան մայրաքաղաք Անիի ավերակները, Կողբի աղահանքերը, քեմալականների՝ Ալեքսանդրապոլի դեպոյի թալանած գույքը և այլն։ Իր հերթին, թուրքական պատվիրակության նախագահ Կարաբեքիրի հետ անդրկուլիայան բանակցություններում Գանեցկին հուշում է, որ դրանք էական հարցեր են և մեծ նշանակություն ունեն ոչ միայն Հայաստանի, այլև Անդրկովկասի և Ռուսաստանի համար։ Կարաբեքիրը, սակայն, անդրդվելի է մնում։ Ձգտելով ներգործել թուրքերի վրա՝ Գանեցկին անգամ հայտարարում է, որ «թուրքական պատվիրակությունը բանակցությունների ամբողջ ընթացքում հաշվի է նստում բացառապես սեփական պահանջների հետ և հաշվի չի առնում մյուս կողմի ցանկությունները»⁵²։ Հայտարարությունը, սակայն, որևէ նշանակություն չի ունենում, ավելին՝ թուրքական պատվիրակության նախագահ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան պնդում է, որ Թուրքիայի և Անդրկովկասի հանրապետությունների միջև կնքվեն առանձին պայմանագրեր։ Հանդիպելով խորհրդային կողմի համառ և վճռական դիմադրությանը՝ Կարաբեքիրը Անդրկովկասի հանրապետությունների պատվիրակություններից պահանջում է իրավական հաստատում ներկայացնել վերջիններիս քաղաքական միասնության մասին։ 1921 թ. հոկտեմբերի 1-ին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչները ստիպված են լինում գրավոր հայտարարություն ներկայացնել

քեմալական

կառավարությամբ

⁵⁰ Նույն տեղում, թթ. 100-101:

⁵¹ Նույն տեղում, թ. 104:

⁵² Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ. 233:

նը, որում հավաստում են, որ Անդրկովկասի խորհրդային երեք հանրապետությունները ռազմաքաղաքական սերտ դաշինքի մեջ են և քաղաքական, տնտեսական ու առևտրական հարցերում գործում են համատեղ: Յ. Քեմալին 1921 թ. հոկտեմբերի 3-ին ուղղված հուշագրում դա հաստատում է նաև ՌՍՖՍՀ արտգործո՞ղկում Գ. Չիչերինը⁵³: Միայն այս՝ խորհրդային կողմի համար նվաստացուցիչ դիվանագիտական գրագրությունից հետո Կարաբեքիրը ստիպված տեղի տվեց և համաձայնվեց խորհրդային կողմի հետ ստորագրել մեկ ընդհանուր պայմանագիր: Գ. Չիչերինին հոկտեմբերի 5-ին Կարսից ուղարկած հերթական հեռագրում Գանեցկին շեշտում է, որ կոնֆերանսի «արդյունքներն ընդհանուր առմամբ գոհացուցիչ չեն, իսկ թուրքերի վարքագիծն այնպիսին է, որ ակամայից քեզ հարց ես տալիս. ինչո՞ւ էինք մենք նրանց համար այդքան գոհաբերությունների գնում»⁵⁴:

1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրած անդրկովկասյան-թուրքական «Բարեկամության պայմանագիրը» չնչին փոփոխություններով վերահաստատեց Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրով որոշված թուրք-անդրկովկասյան սահմանը: Խորհրդային կողմի միակ ձեռքբերումն այն էր, որ հոգուտ Հայաստանի ուղղվեց Նախիջևանի մարզի հյուսիսարևմտյան սահմանի մի փոքր հատվածը (Արագդայանի տարածքը մնում էր ՀՍԽՀ սահմաններում), և, ի տարբերություն մարտի 16-ի պայմանագրի, որով Նախիջևանի Ինքնավար Մարզի նկատմամբ խնամակալությունն Ադրբեջանն իրավունք չունե՞ր զիջելու «մի երրորդ պետության», Մոսկվայի ջանքերով Կարսի պայմանագրից այդ պայմանը հանվեց: Դա հնարավորություն էր տալիս Խորհրդային Ռուսաստանին կանխելու Թուրքիայի հնարավոր միջամտություններն Անդրկովկասի ներքին գործերին նախիջևանյան հարցի միջոցով: Թուրքիան, փաստորեն, «ճանաչում էր Անդրկովկասի նկատմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի ամբողջական վերահսկողությունը»⁵⁵:

«Այդ զիջումների դիմաց,- ինչպես հետագայում հայտարարեց կոնֆերանսում թուրքական պատվիրակության անդամ Մուխթար բեյը,- մենք Կարսի կոնֆերանսում ստացանք մեզ համար կարևոր իրավունքներ՝ Նախիջևանի շրջանից հարավ ընկնող տարածքները Թուրքիային միացնելու և եղբայրական Ադրբեջանի հետ անմիջական կապ ունենալու համար»⁵⁶: Միասնական պայմանագիր ստորագրելով Անդրկովկասի հանրապետությունների հետ՝ քեմալականները պնդեցին, որ գոնե պայմանագրի վավերացումը կատարի յուրաքանչյուր հանրապետությունը առանձին: Թուրքիայի արտգործնախարար Յ. Քեմալը դա պայմանավորում է նրանով, որ այն դեպքում, երբ «Արևմուտքում

Հայկական

հարցի

շուրջը

խոսակցութ-

⁵³ ДВП СССР, т. IV, с. 392.

⁵⁴ ՀԱՄ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 23, թ. 48:

⁵⁵ О' Коннор Т. Э. Г. В. Чичерин и советская внешняя политика (1918-1930), пер. с англ., М., 1991, с. 200.

⁵⁶ ՀԱՄ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 221, թ. 36:

յուններ և քննարկումներ են տեղի ունենում... մեր ձեռքին ունենալով պայմանագրեր, ինչպես հայ դաշնակցականների (նկատի ունի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը - Կ. Խ.), այնպես էլ հայ կոմունիստների հետ, մենք կարող ենք հանդես գալ մեր շահերի պաշտպանությամբ: Իսկ եթե Կարսի պայմանագիրը վավերացվի ոչ թե յուրաքանչյուր հանրապետության կողմից, ապա... (հայերը - Կ. Խ.) կարող են պնդել, թե դա հայ ժողովրդի կամքով տեղի չի ունեցել, այլ մյուս հանրապետությունների ճնշումների ներքո»⁵⁷: Թուրքական ճկուն և հեռատես դիվանագիտությունն անդրդվելի էր:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը Կարսի պայմանագիրը վավերացրեց միայն 1922 թ. մարտի 20-ին, իսկ քեմալական Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի փոխադարձ պայմանավորվածությամբ՝ վերջիններս պայմանագիրը վավերացրին միաժամանակ՝ 1922 թ. մարտի 16-ին⁵⁸: Այո, մարտի 16-ին՝ Մոսկվայի ռուս-թուրքական թալանչիական պայմանագրի տարեդարձի օրը: Այս փաստը ևս մեկ անգամ հուշում է. կար բոլշևիկյան Ռուսաստանը, կար քեմալական Թուրքիան, նրանց միջև ստորագրված «Բարեկամության և եղբայրության» պայմանագիրը, որով վերջիններս միմյանց միջև բաժանեցին Հայաստանը: ՀՄԽՀ խորհրդային իշխանություններն էլ պարտադրված էին Կարսում վավերացնել այդ «դավադիր գործարքը»: Հատկանշական է, որ Կարսի պայմանագրի վավերացմանը նվիրված Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի 1922 թ. մարտի 16-ի հանդիսավոր նիստում Էրզրումից ընտրված պատգամավոր Հուսեյն Ավնի բեյը հայտարարեց. «Մարտի 16-ի օրը, որը մեր դրժբախտության օրն էր (1920 թ. մարտի 16-ին Անտանտի դաշնակից պետությունները Կ. Պոլսում ցրել էին օսմանյան խորհրդարանը, իսկ նրա մի շարք իթթիհատական անդամներին աքսորել Մալթա կղզի - Կ.Խ.), ներկայումս դարձել է, և ես դա հայտարարում եմ մեծ հպարտությամբ, տոնական օր ինչպես մեր, այնպես էլ ռուսների համար»⁵⁹:

Եթե Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակը Ստալինը համարեց «այսպես կոչված հայկական «հիմնահարցի» ամենաճիշտ լուծումը»⁶⁰, ապա Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի բացման 2-րդ տարեդարձին նվիրված 1922 թ. մարտի 1-ի հանդիսավոր նիստում Մուստաֆա Քեմալը նույն ոճով հայտարարեց. «Այսպես կոչված «Հայկական հարցը», որը ձգտում էին լուծել ավելի շուտ կապիտալիստական աշխարհի տնտեսական, այլ ոչ հայ ժողովրդի իրական շահերից ելնելով, իր ամենաճիշտ լուծումը գտավ

⁵⁷ Багиров Ю. А. Из истории советско-турецких отношений в 1920-1922 гг., Баку, 1965, с. 99.

⁵⁸ Պայմանագիրը վավերացրեցին Համառուսաստանյան Կենտրոնական Նախագահությունը (տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 46, թ. 35) և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը. 172 կողմ, 12 դեմ և 3 ձեռնպահ ձայներով (տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 221, թ. 144):

⁵⁹ ՀԱՍ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 221, թ. 142:

⁶⁰ Правда, 4.XII.1920.

Կարսի պայմանագրում (Ծափահարություններ): Մեր երկու աշխատասեր ժողովուրդների, որոնք դարերի ընթացքում ապրել են կողք կողքի, միջև բարեկամական հարաբերությունները, ի երջանկություն մեզ, վերականգնված են»⁶¹:

Կարսի պայմանագրի համաձայն՝ պայմանագիրը ստորագրող պետությունների միջև վավերագրերի փոխանակումը տեղի էր ունենալու 1922 թ. սեպտեմբերի 11-ին Երևանում: Սա նույնպես պատահական չէր. Թուրքիան և Ռուսաստանը ձգտում էին համայն աշխարհին ցույց տալ, որ Հայաստանը կամովին է հրաժարվել իր պատմական տարածքներից և ընդունում է Կարսի պայմանագիրը: Սակայն իրականությունն այլ էր. Խորհրդային Ռուսաստանի ճնշումների ներքո ստորագրելով Կարսի պայմանագիրը՝ Խորհրդային Հայաստանը թեև ճանաչեց Մոսկվայի պայմանագրով գծված հայ-թուրքական սահմանը, սակայն նրա իշխանությունները առիթը բաց չէին թողնում իրենց դժգոհությունը հայտնելու համար: ՀԿ(Բ)Կ 1-ին համագումարում (հունվարի 26-29, 1922 թ.) իր ելույթում Սարգիս Լուկաշինն ընդգծեց, որ Կարսի պայմանագիրը «գրեթե նույն Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն է...», սակայն, կարծես արդարանալով, նաև շեշտեց. «Այդ բանակցություններում մենք պետք է փրկեինք Հայաստանի ինտերնացիոնալ դեմքը»⁶²: Կարևորելով Կարսի պայմանագիրը հարևանների հետ հաշտ ապրելու և տարածաշրջանային խաղաղությունը պահպանելու անհրաժեշտությամբ՝ Ասքանազ Մռավյանը նշում է. «Մենք չենք կարող երբևիցե հրաժարվել հողային պահանջներից, որոնք մեզ համար անհրաժեշտություն են, մեր կենսունակության և ապրելու կարելիության առաջին պայմանը»⁶³: Սակայն հայ կոմունիստները Հայկական հարցի լուծումը կապում էին «միջազգային հեղափոխության բախտի հետ»⁶⁴ և համոզված էին, ինչպես նշում է Ա. Մյասնիկյանը, որ Թուրքիայի օգնությամբ Արևելքն իմպերիալիզմից ազատագրելուց հետո «ինքնըստինքյան կլուծվեն և սահմանային, տարածքային խնդիրները»⁶⁵: Ինչ սին հույսեր, իրականում խորհրդային կողմի համար «ավելի ծանր և ավելի անօգուտ խաղաղություն, քան Կարսին է, հազիվ թե կարելի է գտնել պատմության էջերում»⁶⁶, - բարեխղճորեն արձանագրում է Բ. Բորյանը և իրավացիորեն նկատում, որ Կարսի պայմանագիրն «ըստ էության, այնպես էլ ֆորմալ, քաղաքական և միջազգային իրավական նորմերի տեսանկյունից ինքնուրույն փաստաթուղթ չի հանդիսանում, այլ կրկնում և ամրագրում է 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը»⁶⁷: Հետևաբար, քանի որ Մոսկվայի պայմանագիրն իր հերթին ստորագրվել էր միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքների կոպիտ խախտումներով (պայմանագիրը

⁶¹ ՀԱՍ, ֆ. 162, ց. 2, գ. 162, թ. 21:

⁶² Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 2, գ. 2, թ. 3:

⁶³ Խորհրդային Հայաստան, 21.X.1921, N 201:

⁶⁴ Լուկաշին Ա., Հողվածներ, զեկուցումներ, ճառեր, Ե., 1986, էջ 156:

⁶⁵ ՀԱՍ, ֆ. 4004, ց. 1, գ. 67, թ. 7:

⁶⁶ Տե՛ս Բорьян Б., նշվ. աշխ., էջ 163:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 300-301:

ստորագրող կողմերն առանց որևէ լիազորության միջամտել էին այն չստորագրած ինքնիշխան պետության տարածքային ամբողջականության հարցերին), ուստի կարծում ենք, որ տարածքային սահմանազատման հարցում Կարսի պայմանագրի նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետությունն իրավական պարտավորություն կրել չի կարող: Մոսկվայի և Կարսի ոչ օրինական պայմանագրերով Խորհրդային Հայաստանը դարձավ բոլշևիկյան արևելյան քաղաքականության «փրկագինը», շղթայվեց «համաշխարհային հեղափոխության» սնանկ գաղափարախոսության շղթաներով, գաղափարախոսություն, որ «հանդիսանում էր որոշիչ գործոն և չէր կարող ենթարկվել ուրիշ ոչնչի»⁶⁸: Համոզիչ այս եզրահանգումներին չհամաձայնել չենք կարող. այդպիսին էին ժամանակները:

Մյուս կողմից՝ Ալեքսանդրապոլի թուրք-հայկական պայմանագրի առկայությունը, հայկական տարածքների՝ քեմալական զորքերի զինագրավման տակ գտնվելու փաստը, Խորհրդային Ռուսաստանի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին ծանր դրությունը հնարավորություն չտվեցին խորհրդային դիվանագիտությանը Մոսկվայի և Կարսի կոնֆերանսներում իր կամքը թելադրելու Թուրքիային և փոփոխություններ կատարելու Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով գծված թուրք-հայկական սահմանում: Հայաստանի համար միակ դրականը թերևս կարելի է համարել այն, որ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի ինքնիշխանությունը, զրկվեց նրա ներքին գործերին միջամտելու հնարավորությունից:

Կարելի է ամփոփել, որ Խորհրդային Հայաստանի սահմանների որոշման հարցում Խորհրդային Ռուսաստանը չպաշտպանեց հայ ժողովրդի շահերը, դրանք զոհաբերեց քեմալական Թուրքիայի հետ համագործակցության վրա հիմնված իր արևելյան քաղաքականության հեռանկարներին: Ոչ միայն Արևմտյան, այլև Արևելյան Հայաստանի պատմական տարածքների զգալի մասը մնաց Թուրքիայի, Խորհրդային Ադրբեջանի ու Վրաստանի կազմում, դրանով իսկ տարածաշրջանում ուժեղացավ թուրք-ադրբեջանավրացական գործոնը, թուլացավ հայկականը: Սակայն պատմական ճշմարտությունն ու արդարությունը վաղ թե ուշ հաղթանակում են, և դրա ցայտուն օրինակն է ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (Արցախը), որը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական հերոսական պայքարի շնորհիվ ձեռք է բերել իր պետականությունը, դարձել մայր հայրենիքի անբաժան մասը:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 263:

**ВОПРОС ГРАНИЦ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ
В СФЕРЕ СОВЕТСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ В 1921 Г.
(Московская и Карсская конференции)**

ХАЧАТРЯН К. Г.

Резюме

Несмотря на дипломатические усилия Советской Армении, направленные на справедливое решение вопроса, по Московскому русско-турецкому договору от 16-го марта 1921 г. большевиками незаконно были уступлены Турции армянские территории Карса и Ардагана, Сурмалинский уезд (со священной для армян горой Арарат). При этом вопрос решался без представителей Армении, а стороны не имели каких-либо правовых полномочий. Под протекторат Советского Азербайджана на правах автономной территории был передан Нахичеванский уезд (на тех же правах в начале июля 1921 г. большевиками Азербайджану был незаконно передан и Нагорный Карабах). В дальнейшем под жестким давлением Советской России делегация Советской Армении вынуждена была поставить свою подпись под Карским советско-турецким договором от 13 октября 1921 г., непосредственно вытекающим из неправового Московского договора.

В свете сказанного армянская сторона не имеет каких-либо международно-юридических обязательств в отношении пунктов Московского и Карского договоров, касающихся вопросов армяно-турецкого территориального деления.

Таким образом, в вопросе армяно-турецкого и армяно-азербайджанского территориального деления Советская Россия не встала на защиту интересов армянского государства и армянского народа, принеся их в жертву восточной политике, основанной на сотрудничестве с кемалистской Турцией.